

UDK 808.62-318
Izvorni znanstveni članak
Primljeno XII.1988.

Josip Matešić

Slavisches Seminar der Universität, Mannheim

FRAZELOGIJA I DIJALEKTOLOGIJA

U članku se raspravlja o nužnosti frazeoloških proučavanja u hrvatskim dijalektima. Hrvatska se frazeologija, kao nova jezikoslovna disciplina, do sada bavila isključivo standardom, dok su povijesna i dijalekatna frazeolozija bivale zanemarivanima.

Problem, koji nas neposredno zanima, koliko nam je poznato, do sada nije bio razmatran ni s teoretskoga a niti obrađivan s praktičnoga gledišta u toku vrlo plodnog i uspješnog rada na području povijesne dijalektologije i dijalektologije uopće. Ne ulazeći u pojedinosti i ne ispitujući uzroke ovakvu stanju, usput bismo samo spomenuli da za to postoji i objektivan razlog, naime činjenica da starosni status frazeologije ne seže u daleku prošlost. Kao samostalna disciplina frazeologija se oblikuje u posljednja četiri decenija, točno poslije objavljivanja radova V. V. Vinogradova¹. Od toga datuma frazeologija bilježi brz uspon i uspjehe, posebice u Rusiji, gdje je, prema podatku V. M. Mokienka, profesora i frazeologa, do 1979. g. objavljeno preko 7000 radova (članaka, doktorskih radnji, rječnika), od toga oko četiri stotine radova iz dijalektalne frazeologije².

Razvojni proces frazeologije slavenskih jezika obuhvaća više faza. Teorijskim raspravama — što je frazeologija?, kako je omediti prema graničnim disciplinama?, koji su faktori relevantni za definiciju fra-

¹ Ob osnovnyh tipah frazeologičeskikh edinic v russkom jazyke. U: Akademik A. A. Šahmatov, *Trudy komissii po istorii AN SSSR*, vyp. 3, Moskva–Leningrad 1947. Također: *Russkij jazyk (grammatičeskoe učenie o slove)*, Moskva 1947.

² Isp. *Voprosy jazykoznanija*, Moskva 1982, N° 2, str. 142.

zeološke jedinice?, kakve su leksičko-gramatičke i semantičke značajke ove jedinice?, itd. — slijedilo je skupljanje frazeološkog blaga, njegova analiza, obrada i publiciranje (frazeološki rječnici), da bi se zatim pristupilo razradi specijalnih problema, kao što su na primjer pitanja dijalektalne, povijesne, komparativne, konfrotativne frazeologije i dr.

Imamo li u vidu jezičnu regiju kojoj je posvećen ovaj znanstveni skup, nije nerealno tvrditi da je već dosta toga učinjeno. Išli su frazeološki rječnici standardnih jezika: hrvatskoga, makedonskoga i slovenskoga, znači osnovno je urađeno. Valja stoga poći dalje — izučavanju dijalektalne i povijesne frazeologije.

Cilj je našega izlaganja

1. ispitati kakvo značenje ima dijalektalna frazeologija, kakve argumente ona može pružiti u proučavanju povijesti jezika, njegova razvitka i pri osvjetljenju kulturno-historijskih, socijalnih, ekonomskih, psiholoških i drugih utjecajnih faktora na postanak frazeološke jedinice;

2. odrediti koji su problemi ključni za istraživanje, koji su bitni oblici i zadaci njihove teoretske i metodološke obrade, da bismo dobivenim rezultatima upotpunili dijalektološku sliku jezične regije o kojoj je riječ i ujedno dali dužni i očekivani prinos općoj, posebice slavističkoj znanosti.

Budući da nema jedinstvenog mišljenja: što je frazem?³, valja na ovome mjestu podsjetiti da naša definicija glasi: *Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspolazući pri tome najmanje dvjema (punoznačnim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, i koje (jedinice) radi sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici.*⁴ Iz definicije proizlazi da su za jezičnu jedinicu koju zovemo frazem relevantni:

³ Dok jedni tu jedinicu zovu *frazeologizam*, drugi *idiom*, treći *idiom u užem smislu* itd., mi smo se odlučili za termin *frazem*, da bismo istakli pripadnost terminološkom nizu jedinica koje sačinjavaju *leksem*, *morfem*, *fonem*, ostajući pri tome svjesni razlika koje postoje između frazema i spomenutih jedinica.

⁴ Tu su definiciju izradili autori *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982.

- a) reproduciranje — znači frazem se pojavljuje u gotovom obliku kao vrsta riječi, ustaljena dugom komunikacionom praksom;
- b) formalno ustrojstvo — znači neraščlanjivi skup riječi;
- c) idiomatičnost — znači semantičku pretvorbu najmanje jednog člana veze;
- d) uklađanje u rečenicu — znači frazem se javlja kao njezin prosti član, tj. frazem ne predstavlja vezu riječi u vidu vlastitog teksta (nije poslovice, krilatica, termin).

Analiza s dijakronoga gledišta pokazuje da čvrste veze riječi kao *na vrbi svirala*, *biti na konju* i tisuće drugih dobivaju novo značenje, drukčije od značenja kada te iste riječi nastupaju u slobodnoj vezi ili kada nastaju veze poput *biti na kobilu*, *biti na slonu*, *jahati na konju*. Značenja kao u primjera *na vrbi svirala* 'nešto nesigurno', 'puko obećanje', 'nešto što se neće ostvariti', *biti na konju* 'osjećati se siguran' nastaju pod utjecajem tzv. izvanjezičnih ili unutarjezičnih ili nerijetko obojih faktora. U izvanjezične faktore ubrajaju se pored ostalog procesi, izazvani nizom asocijativnih slika i predodžbi, zatim česta upotreba (konvencija), želja za ekspresivnošću u iskazu, dok su unutarjezični faktori odraz zakona i normi što u jeziku imaju regulativan karakter, tj. kada na postanak frazema utječe princip modela, analogije, kao što često biva u primjerima frazema poredbenog ili parnog tipa.⁵

Ako proces frazeologije, u što nema sumnje, omogućuje oblikovanje novih jedinica u svrhu obogaćenja i proširenja pojmovnog inventara u jeziku, tada taj proces ne možemo promatrati izolirano, kao nešto posebno, nego kao proces koji se u jeziku javlja stalno — i u standardu, i u dijalektu, i u lokalnom govoru. Pored te opće oznake dijalektalna frazeologija ima i svojih specifičnosti, koje upućuju na razlike između pojedinih lokalnih govora, dijalekata, ali i na razlike prema standardu. Primjer *Martin u Zagreb*, *Martin iz Zagreba* seljak iz Hrvatskoga zagorja razumjet će, ali sigurno neće shvatiti o čemu je riječ ako u istoj situaciji upotrijebimo frazem *Sizifov posao*, iako oba primjera imaju isto značenje 'raditi što uzaludno', 'vršiti kakav uzaludan posao', a ribar s Korčule ili s Visa, vjerujemo, neće razumjeti značenje ni u jednoga od navedenih frazema. Uzrok ribarovu neznanju jest socijalne naravi, naime činjenica da na mnoge životne pojave ne reagira jednako čovjek rođen i odrastao u Slavoniji, u Zagorju, u Primorju, u selu ili u gradu. Razlike standardni jezik : dijalekt najizrazitije su u frazema

varijantnog tipa. Naprijed smo istakli da je jedna od relevantnih značajki frazema »neraščlanjiv skup riječi«. Neraščlanljivost međutim u ovom slučaju ne znači da su članovi frazeološke jedinice nezamjenljivi. Ima frazema u kojih zamjena članova nije moguća, npr.

na vrbi svirala,
luk i voda 'koješta',
tvrd orah 'težak problem'.

Mnoštvo je drugih primjera u kojih je zamjena jednog člana drugim česta, npr.

vrag/davao bi ga znao 'nepoznato je',
bacati/sipati pijesak/prasinu u oči komu 'zavaravati/obmanjivati koga'.

Mnogobrojni su slučajevi alternacija iz područja gramatike, svršenog i nesvršenog vida glagola:

gubiti/izgubiti glavu 'ne umjeti se snaći', 'zbuniti se'; 'ginuti', 'poginuti';
držati/imati koga u rukama/u ruci 'raspolagati kime', 'imati u vlasti koga';
gledati/sjediti/stajati skrštenih/prekrštenih ruku 'ništa ne poduzimati', 'ostajati ravnodušan'.

Varijante (svojstvo da se u frazemu iste strukture i istog značenja pojavljuju različiti članovi koji ne mijenjaju značenje) signali su pomoću kojih se može utvrditi geneza frazema, odrediti njegov lokalitet. Primjeri

stezati/stegnuti/pritegnuti remen odn. *kaiš* 'skromnije živjeti', 'štedjeti';
(ne) praviti račun bez krčmara odn. *bez birtaša* 'planirati nešto nerealno';
udariti/udarati/lupati glavom o zid odn. *o duvar* 'silom nastojati postići što je nemoguće'; 'steći skupo plaćeno iskustvo';
dobiti šipak odn. *figu* 'ne dobiti ništa', 'biti izigran'

jasno govore da njihova upotreba ne ostaje u granicama jezičnog standarda. A postoje i takvi frazemi u kojih član skupa odaje neposredno određenu lokalnu obojenost:

⁵ Isp.J. Petermann: Die Paarformeln in der kroatischen oder serbischen Sprache. U: *Mannheimer Beiträge zur slavischen Philologie*, Mannheim 1978, Bd. 1, str.223–292; J. Matešić: O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku, *Filologija* 8, Zagreb 1979, str. 211–219.

imati putra (ne maslaca, masla) *na glavi*,
zapapriti čorbu (ne juhu),
imati dunsta (ne pare),
tjerati kera itd.⁶

U hrvatskom jeziku varijantama se naročito ističu frazemi poredbenog tipa. U našem frazeološkom rječniku otisnuto je

pod natuknicom *pijan* 20 frazema: *pijan kao svinja/kao batina* itd.,⁷

pod natuknicom *glup* 10 frazema: *glup kao noć/kao ćuskija* itd.,⁸

pod natuknicom *blijed* 9 frazema: *blijed kao mrtvac/kao krpa* itd.,⁹

pod natuknicom *spavati* 8 frazema: *spavati kao hrčak/kao zec* itd.¹⁰

Gdje se i, vjerojatno, zašto se pod natuknicom *pijan* pored 19 drugih pojavljuje i primjer *pijan kao lojtra*¹¹, ili pod natuknicom *blijed* pored 8 primjera i frazem *blijed kao kreč*¹² i sl. – na to pitanje odgovor može dati samo dijalektalna frazeologija. Sistematsko istraživanje i stručna obrada materijala u dijalektima i govorima ne samo što će otkriti frazeološke bogatstvo jezika, složenu dinamiku varijantnog sistema, odrediti granicu prema standardnoj normi, nego će to biti i ukazatelj, neophodno pomagalo pri rješavanju zamršenih pitanja zastarjelih gramatičkih struktura, pojava leksičkih petrifikacija, problema vezanih uz povijesni razvitak jezika uopće. Jedino još u frazema pojavljuju se danas riječi *mile* odn. *lale*: *mile-lale* 'popustljivo', 'naklono', ili *lopar* u primjeru *doći će i naš pir na lopar* 'doći će i na nas red', ili oblici *navrat* odn. *nanos* u *navrat-nanos* 'brzo', 'u žurbi', '(pre)naglo'. Jedino dijalektalna frazeologija može protumačiti da *nigdarjevo* u skupu *na sveto Nigdarjevo* ili da skup *o Đurinu petku* dolaze u značenju 'nikada'. Neki oblici, odnosno riječi nestaju, polako iščezavaju iz standardnog jezika, ali se dobro čuvaju i održavaju u frazema, kao na primjer oblik *ututanj* u *govoriti ututanj* pored *govoriti u vjetar*.

Koliko je nama poznato, u dosadašnjim upitnicima ili uputama izrađenim za istraživanje dijalekata i govora nije bilo predviđeno da se pri takvim ispitivanjima obuhvati i područje frazeologije. Propust je to

⁶ Isp. također A. Menac: O strukturi frazeologizma, *Jezik* br. 1, 1970/71.

⁷ J. Matešić: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982, str. 465/6.

⁸ Isto, str. 157.

⁹ Isto, str. 28.

¹⁰ Isto, str. 627.

¹¹ Isto, str. 465.

¹² Isto, str. 28.

koji valja nadoknaditi. Zadaci koji se postavljaju u dijalektalnoj frazeologiji mogli bi se ovako formulirati: odmah početi skupljati frazeološko blago u dijalektima i govorima; prije toga eventualno utvrditi prioritete rada. Jedne nameće terenska situacija. Govori se nisu sačuvali i ne čuvaju se u jednakoj mjeri. Požuriti s istraživanjem ondje gdje se oni danas gube, izumiru. U konkretnom slučaju to znači da istraživanja treba koncentrirati na čakavske i kajkavske govore koje potiskuje štokavština i na one štokavske govore kojima prodor standardnih elemenata ubrzano mijenja strukturu.

Ni u pogledu povijesne frazeologije nije ništa još učinjeno. Bit će tu potrebno za svako razvojno razdoblje jezika ispitati koju ulogu ima frazeološko blago u odnosu na leksik; koji strukturni tipovi prevladaju – glagolski, priloški, imenički? Razmotriti distribuciju teksta u žanrovima usmene i pučke književnosti, prije svega srednjovjekovne i starije (u obzir dolazi religiozno-pripovijedna proza, crkveno-retorička proza, svjetovna proza, razni oblici povijesne proze itd.). Pri tome nastojati utvrditi koji frazemi potječu iz saobraćajnog (pučkoga) govora, a koji iz sačuvanih pisanih tekstova i kakva im bijaše estetska uloga u literarnom kontekstu. U pogledu geneze frazema nameću se dva osnovna pitanja: koliki je utjecaj stranih uzora kod postanka ili pojave frazema i njihovih strukturalnih modela i koji su to unutarjezični, a koji izvanjezični čimbenici što stimuliraju upotrebu i njihovo nestajanje iz jezika.

Neoboriva je činjenica da izričaji uopće, a time i frazemi, nastaju u različitim uvjetima povijesnog trenutka, da traju pod nejednakim podnebljem geografskih sredina i na taj način postaju nosioci značajki narodnog bitka. Izučavanje dijalektalne (i povijesne) frazeologije doprinosi upoznavanju spomenute značajke i istovremeno poniranju u kulturu, u povijest i razvitak jezika.

PHRASEOLOGY AND DIALECTOLOGY Summary

The article discusses the need to study phraseology of Croatian dialects. Croatian phraseology, as a new philological discipline, has been concerned exclusively with the standard language so far, neglecting historical and dialectal phraseology.